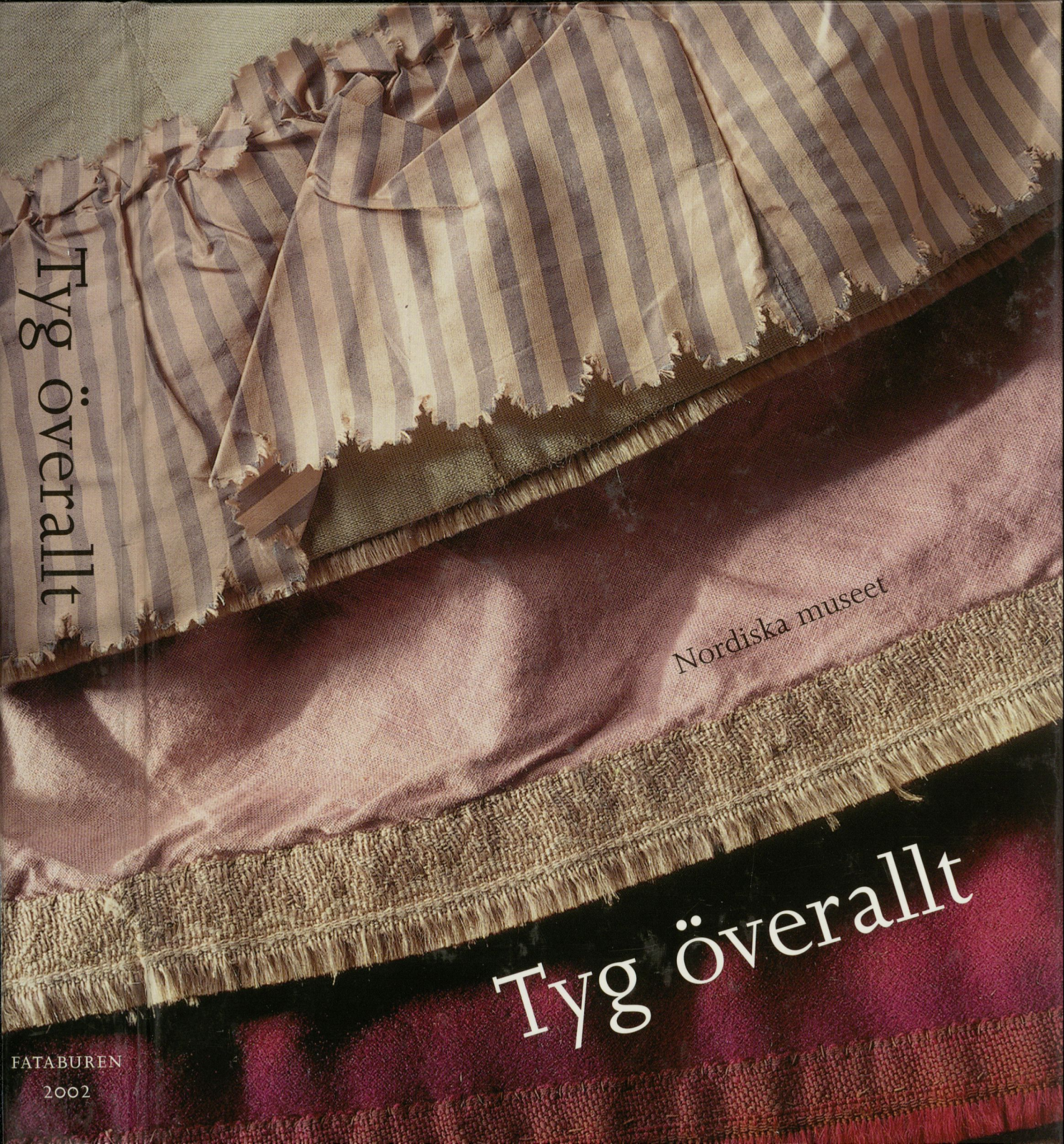

Tyg överallt

Nordiska museet

Tyg överallt

FATABUREN

2002

Nordiska museets och Skansens årsbok 2002

Tyg överallt

NORDISKA MUSEET

Fataburen 2002
Nordiska museets Förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordm.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör CHRISTINA WESTERGREN
Bildredaktör och fotograf om inte annat anges BIRGIT BRÅNVALL
I redaktionen BERIT ELDBLAD och DAN WALDETOFT
Omslag och grafisk form LENA EKLUND
Omslagsbilder foto Birgit Brånvall och Karl Heinz Hernried i
Nordiska museet
För- och eftersättsblad foto Carl Wenngren i Norrköpings stadsmuseum
och Harald Olsson i Alingsås museum
Tryckt hos Fäldt & Hässler, Värnamo 2002
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 483 5

Den förbaskade gamla tvätten

OLLE MAGNUSSON

»Jag har aldrig sett så många rostiga kalsonger i hela mitt liv«, berättar Patty, som efter sex år på kvinnofängelset Hinseberg ser tillbaka på arbetet i anstaltens tvättinrättning. Smutskläderna kom från Kumla-anstalten och häktet i Örebro. Citatet är ur Dagens Nyheter den 14 augusti 2001.

I visornas värld ges tvättandet förvisso en mer poetisk dräkt: »Så göra vi när vi tvätta våra kläder, tvätta våra kläder, tvätta våra kläder« är ringdansernas klassiker med glada tvättbestyr alla veckans dagar. »Har du träffat den vackra Nina« som gjorde skjortorna dina fina? Så löd den exotiska lockelsen i 1950-talets schlagerdröm. Tvätteriarbeterskan Hanna från Arlöv underhöll ungdomliga upprorsdrömmar i Nationalteaterns progrealism från 70-talet.

Ivar Lo-Johansson gjorde i Statarskolan i litteraturen tvätterskorna på en tvättinrättning vid Nyköpingsån till ämnet för den stora social-realistiska oskrivna romanen. Vad jag känner till har den förblivit oskriven:

»Inne i längan men också utanför den arbetade ett trettital kvinnor med tvätt. Somliga skötte maskinerna, som skrubgade och vred tvät-

Kalsonger på tork i Hagalunds Tvätterimuseum. Foto Olle Magnusson.

ten, andra sorterade tvätt, andra återigen hängde denna andras tvätt. Det var en tvättanstalt, efter förhållandena för denna stad en mycket stor tvättanstalt, fast den nyss inte ens hade synts. Solen sken över kvinnornas armar, över tvättbunkar och tvättmaskiner, över klädstreck och vällande vatten, det vatten som nyss passerat och oupphörligt ersattes av nytt vatten ur den historiskt ryktbara ån. Kvinnorna arbetade hela tiden i ett slags oberördhet och föreföll att inte se någonting annat än sin tvättanstalt och sitt arbete. Ämnet syntes mig i ett slag ofantligt. I det ögonblicket såg jag som i en syn hur en av dessa många unga tvätterskor skulle kunna stiga fram, mellan såar

och vridmaskiner, mellan bekymmer och kvinnopladder, mellan dagens slit och fritidens dröm, fram ur sin begränsade grupp av myllrande öden, ur sitt kollektiv som den skenbart kaotiska flocken, och skriva den roman som här låg och bjöd fram sig själv som om den ropat på sin författare. Jag såg den på en gång som i ett strålkastarsken, full av människoliv, viktig, rik, episk, full av mening och betydande. Med sin saktitel spänd över porten. Vad jag såg var den oskrivna romanen.«

Bilderna i verkligheten

Under några få år på 1970-talet förvandlades Norra Botkyrka på Södertörn söder om Stockholm i en våldsam process, från stadsnära landsbygd till förort. Från mångtusenårig jordbruksbygd med inslag av det tidiga 1900-talets småindustri till miljonprogrammets och rekordårens ritbordsprodukt. Gårdar med rötter i järnålder och bronsålder fick ge namn åt hopmonterade betongelement: Norsborg, Hallunda, Alby och Fittja.

I början av 1970-talet var Norra Botkyrka ett ruinlandskap. Inte mycket av den äldre bebyggelsen ansågs av politiker och stadsplanerare värd att bevara. Gårdar, torp, gamla industrier och arbetarnas egnahemsbyggen stod övergivna med krossade fönsterrutor. Om kvällarna kunde man värma sig vid glöden av nedbrända livsgärningar. Som ung miljöaktivist förbannade jag naturligtvis situationen, men var ändå förutseende. Vad jag under dessa år började samla på mig kom att bli grundplåtarna till Hagalunds Tvätterimuseum, Sveriges första tvätterimuseum som jag byggde upp och öppnade hösten 1994 genom Vårby-Fittja hembygdsförening.

Det mest värdefulla fyndet gjorde jag i resterna av Fittja Familjetvätt. En liten kartong fylld med svartvita foton från tvätteriverksamheten under i första hand 1940- och 50-tal. Några veckor efter att jag krupit ut ur den kringvräkt bråten i den f.d. tvättinrättningen

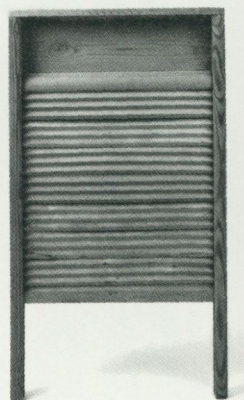
stod också det huset i lågor. Ett tiotal år senare blev bilderna utgångspunkten för mina studier av traktens tvätteriverksamhet. Efter ytterligare ett tiotal år var de förutsättningen för skapandet av Tvätterimuseet.

Stadstvättarna

Redan under andra hälften av 1800-talet började rengöringen av stockholmarnas smutskläder att flytta ut på landet. Stockholmstraktens troligen äldsta ännu fungerande tvättinrättning, Lundatvätten på Lovö i Ekerö kommun, startades på 1860-talet av dalkullor på arbete i Stockholms omgivning. Till fots med handdragna kärror hämtades stadsbornas tvätt. Särskilt på Södertörn, med många små sjöar och vattendrag, blev stadstvätten kring sekelskiftet 1900 och under första hälften av 1900-talet till värdefull extrainkomst för det stora jordproletariatet. I ett torparkontrakt undertecknat den 27/8 1898 gällande för Orlångsjötorp vid Ågesta gård i Huddinge socken fastställdes de regler som gällde för »tvättning av främmande kläder«:

»Tvättning av främmande kläder är tillåtet på det villkor att dertill ej användes annat bränsle än affall som i föregående punkt omförmäles; avvikes derifrån upphör ögonblickligen all rättighet till tvätt. Dessutom skall torparen om han vill idka ofvannämnde tvätt årligen till gården mot betalning efter budning utgöra 10 st. Karl- och 8 st. Hjondagsverken i skördetiden mot 1 krona 50 öre pr dag för de förra och 75 öre pr dag för de senare. Dessa dagsverken äro ej att räkna bland de ordinarie, utan göres för tvätten mot kontant betalning som ofvan står. Skulle torparen uteblifva från budadt dagsverke göres två dagsverken för ett.«

Till de hårda villkoren i torparkontraktet hörde dessutom bland annat de grundläggande villkoren om 3 karldagsverken i veckan vid huvudgården året om. Under sommaren skulle torpet också bidra med 52 hjondagsverken och »alla öfriga arbetsdagar« mellan 1 maj

Tvättbräde. Föremål och foto i Nordiska museet.

och 24 oktober skulle hjongosse hållas i arbete vid huvudgården mot en ersättning av 75 öre per dag.

För dagsverkstorparna gav bisysslan med tvätten ett värdefullt tillskott av kontanter. På friköpta torp och avstyckade småbruk utvecklades ofta tvättandet till den huvudsakliga verksamheten. Hästskjut-sarna från klappbryggorna vid hundratals små Södertörnstvätterier bildade tidiga lördagsmorgnar långa karavaner in mot staden och dess strykinrättningar. Otaliga strykinrättningar och mangelbodrar fungerade inne i Stockholm som mellanhänder till kunderna. De var inlämningsställen där också tvättens efterbehandling i stor utsträckning togs om hand.

Fittja Familjetvätt AB

Utmed stränderna av Albysjön och Mälaren, i Huddinge och Botkyrka kommuner på Södertörn, kom under första hälften av 1900-talet tre större tvättinrättningar med många anställda att etableras. Samtidigt fanns där ett antal mindre tvätterier. Sjöarna levererade obegränsat med tvättvatten och fungerade på samma gång länge som till synes omätliga slasktrattar.

Den allra största tvättinrättningen var Fittja Familjetvätt med som mest ett trettiotal anställda. De andra stora var Wårby Tvätt, som växt fram ur en liten torpartvätt vid Gladö Kvarnsjö i Huddinge under slutet av 1800-talet, samt ännu verksamma Tvättjänst, grundad i slutet av 1930-talet och i mitten av 1980-talet flyttad till nya moderna-re lokaler.

Fittja Familjetvätt startades vid Alby gård i Botkyrka i början av 1920-talet. Redan från början fanns där förmodligen vad som var förutsättningen för stordrift: ångpanna och ångvärmd varmmangel. Arbetskraften bestod av traktens statar- och torparflickor.

Tvätteriet etablerades i en fyrvåningsbyggnad uppförd på 1910-talet av dåvarande ägaren till Alby gård. Huset bestod ursprungligen

Separatortvättmetoden
ökar trättens
livslängd
enligt officiella prov

A.-B. FITTJA FAMILJETVÄTT
Tel. FITTJA 50 och 100

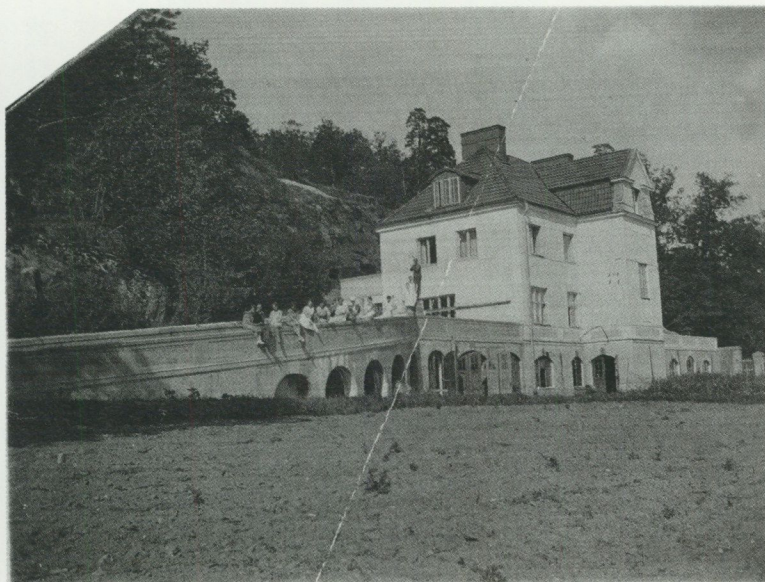
Prislista för familjetvätt fr. o. m. 1.10.1943 och t.v.

Utförande	10-15 kg	16-20 kg	21-30 kg	över 30 kg
Mangel	1,20	1,00	0,75	0,50
Daggen	0,75	1,00	1,00	1,00
Stövskut	0,75	0,75	0,75	0,75
Stövskut	0,75	0,75	0,75	0,75
Stövskut	0,75	0,75	0,75	0,75
Tvätt och tvättning	0,75	0,75	0,75	0,75
Daggen	0,75	0,75	0,75	0,75
Stövskut	0,75	0,75	0,75	0,75

Oms. tillkommer. Minsta tvättmängd 10 kg. För den del som väskas utläs. över 10 kg. 25 öre/kg. över 20 kg. 20 öre/kg. under 10 kg. 10 öre/kg. För daggen och stövskut tillkommer 3 öre. För glöskädet, be-tens värde s. 4 till 15 öre. För smitta ångtill. se styckpriser.

AB Fittja Familjetvätt är handelsbolag för åttio nio stiftelsehållare
— separattvättmetoden är patentbelagd i 17 länder.

Prislista från AB Fittja Familjetvätt.

Fittja Familjetvätt ca 1930. Samtliga fotografier från tvätteriverksamheten i Hagalunds Tvätterimuseum/Olle Magnusson. Fotograf okänd.

av bostadslägenheter men kom under åren vartefter att anpassas till tvätteriverksamheten. Platsen var i ett gammalt stenbrott där uppfinnaren Gustaf Dalén år 1912 vid en olycka i samband med upphetning av gastuber förlorat sin syn. Atmosfären vid Alby gård var fylld av svensk teknikhistoria. Från 1895 till 1913 ägdes Alby av telefonfabrikören L.M. Ericsson och därefter fram till 1920 av hans son. Gårdens nya ägare blev då fil.dr Alfred Ekström. Han hade tidigare bl.a. arbetat som överingenjör hos AB LM Ericsson och var efter kraftelektriska projekt i Blekinge god vän med industrimannen, uppfinnaren m.m. Gustaf de Laval. 1932 tog han över driften av AB Fittja Familjetvätt. Med den s.k. separatortvättmetoden, patenterad i 13 länder, tog han sig därtill an uppgiften att försöka reformera hela tvättindustrins arbetsmetoder. I Svenska Sjukhusföreningens årsbok 1936 lade han ut texten om separatortvättmetodens förträffligheter:

»1:0 I maskinens tvättväska simmande, från tvättkläderna eller anslutna rörledningssystem frigjorda partiklar, såsom fett, smuts, kalktvål, krita, rost, utslungas i separatorn.

2:0 Tvättkläderna tvättas alltid i ren lut.

3:0 Tvättkläderna tvättas alltid i fullständigt avhårdat vatten.

4:0 'Tvättlös' och ludd förekomma aldrig.

5:0 Tvättväskaens renande verkan förbliver oförminskad under hela tvättningsprocessen, varigenom behovet av blekmedel bortfaller och tvättens reningstid i maskinen och motsvarande slitage minskas.

— — —

Orsaken till att tvätt för närvarande till allra största delen utföres i hemmen och hos primitiva s.k. landstvättar, är att den nuvarande

Personal vid Fittja Familjetvätt ca 1930.

maskintvättningsindustrin i hög grad förlorat husmödrarnas förtroende på grund av dess mer eller mindre på måfå arbetande, okontrollerbara tvättmetoder, som icke lämna en arbetsprodukt, motsvarande berättigade krav på linneförrådets livslängd.«

En början och ett slut

Redan 1926, som 18-åring, började Hilma Laurin att arbeta vid Fittja Familjetvätt:

»Ja, då börja vi där ... i utslagningen. Det var en stor varmmangel och så kom det våta kläder upp från tvättstugan och så skulle det slås ut, läggas i högar och sen skulle det genom mangeln. Och så fick man vika det och räkna och så där och lägga ner i lådor och så där. Efter det kom jag ut i packningen där man packa kläder, privata kläder, och lägga i lådor så att allting stämde efter en nota och sen fick man gå upp på kontoret och skriva räkning.«

Vid Fittja Familjetvätt var hästskjutsarnas tid förbi. Smutstvätten hämtades hos kunderna av utkörarna med företagets lastbilar. Vanligen kom tvätten till tvättinrättningen i tvättsäckar, som till att börja med vägdes. Sedan sorterades tvätten i olika kategorier, räknades och märktes eventuellt, om kläder från olika kunder skulle blandas. Chauffören Eskil Larsson berättar:

»Det var ett sjukhem alldeles nere vid Nybroplan och en 4 eller 5 trappor upp fick man hämta, hämta vid 4:an, hämta vid 3:an och hämta vid operationsavdelningen och den där operationssäcken den var ju tung. Jag sa, vi kastar ner säcken. Vi stog där vid det där räcket ... och slängde ner säcken – det var som ett kanonskott! Det var ju en bakgård med kåkar runt om. Säcken slog i asfalten och sprack. Vi sprang ner för trapporna som faan och folk öppna ju fönstren. Vi fällde ihop säckjäveln och bar ut till bilen. Det var som en hade skurit upp en gris.«

Linne- och bomullsvaror sorterades var för sig, liksom även kulör-

Fittja Familjetvätt på
1940-talet. Många ny-
börjare hamnade i »ut-
slagningen« där den våta
tvätten slogs ut innan
den kördes i varm-
mangeln.

tvätt som kunde tänkas färga, ylle m.m. Därefter kördes tvätten i tvättmaskinerna. När det gällde extra ömtåliga plagg kunde handtvätt förekomma. Fläckar som inte försvann i vittvätten behandlades med klor. Kundens medskickade nota kontrollerades. Om den inte stämde måste kunden kontaktas, annars var det risk att kunden krävde ersättning för förlorade plagg. Varje sorts tvätt hade en särskild maskin eller särskilt fack i en stor maskin. Om två småtvättar gick tillsammans märktes den ena med band som syddes fast med symaskin och sedan fick man klippa bort det. Väldigt små tvättar kunde läggas i nätpåsar.

Efter tvättning och sköljning i maskinerna centrifugerades tvätten i särskilda centrifuger. Det var ett tungt arbete att lyfta ur den blöta tvätten och sedan lägga den i centrifugen. Torkningen skedde i

Allt måste stämma. Hillevi Pettersson räknar tvätten.

Maria Slät stryker örngottsband, skulle banden
veckas kostade det extra.

Det var ett tungt arbete att lyfta den blöta tvätten ur
tvättmaskinerna. I förgrunden tvättmästare Ragnar
Lindström.

Teresia Edenäs med den rena och räknade tvätten, som packades i lådor och märktes med kundens namn.

varmmangel, torkskåp eller utomhus om vädret tillät. Till att börja med bars tvätten i trapporna, senare konstruerades hissanordningar för att få upp tvätten till bl.a. varmmangeln från tvättstugan på källarplanet.

Vid varmmangeln skulle tvätten först »slås ut« och läggas framför de kvinnor som matade mangeln. Utslagningen var för många det första jobbet på tvättinrättningen. Vid varmmangeln lade en kvinna in lakan och vid sidan av henne stod en annan kvinna och lade in servetter och andra mindre saker. Några andra stod på motsatta sidan och tog emot den manglade tvätten, vek och lade i högar. Handdukar fick man lov att köra två gånger, medan lakan vanligen torkade med en körning i varmmangeln.

För linnedukar och finare tvättgods gällde ofta att kunden önskade kallmangling, som utfördes i en motordriven stenmangel. Slätmangling innebar att godset skulle manglas utan att bli vikt och levereras till kunden på rullar. Dessutom fanns en strykangel där man kunde lägga in gångkläder, triåer och andra mindre saker. Pressning och vanlig strykning av tvätten skedde efter kundens önskemål. En särskild press fanns konstruerad för näsdukar. Hårdstärkning av kragar och glansning utfördes också. Man kunde till och med få örngottsbanden krusade. »Vi hade tvättar som var stora, 70-80-90 kg, på dom här stora husen på Strandvägen. Det var väldigt fina tvättar dom hade och var kunder se'n åratat ... När en kund ringer och gråter i telefonen för att ett örngott gått sönder – det var hennes mors brudutstyrsel. Så hörde jag ... säga åt henne: Ja, har inte professorskan någonting annat att gråta över än ett trasigt örngott, då har man inte stora sorger här i världen. Och jag tycker, sa hon, att om man har ett plagg som är så gammalt, då ska man skölja upp det själv och se till att man inte skickar ut det på en tvättinrättning.«

När tvätten var färdigbehandlad paketerades den i lådor som märktes med mottagarens namn. När chaufförerna levererade tvätten fick kunderna plocka den rena tvätten ur lådorna. För enskilda

För näsdukar fanns en speciell press.

kunder gällde kontant betalning till chauffören, annars kunde tvätten få följa med tillbaka till Alby. Att dag efter dag lyfta de tunga tvättlådorna var ett påfrestande arbete, likaväl som att stå hela dagarna på tvätteriets hårda stengolv.

I oktober 1966 begärdes Fittja Familjetvätt i konkurs och driften upphörde. 1947 hade Alby gård inklusive tvättinrättningens byggnader sålts till Botkyrka kommun. I köpekontraktet avtalades om 20 års hyresfrihet. Nu var den fristen över. Dessutom restes krav på rening av tvättinrättningens avlopp ut i Albysjön. »Att Fittja Familjetvätt gick i konkurs berodde på att det var så mycket finare arbeten än på dom andra. Det ska jag tala om! Det var ju så noggrant och välgjort. Äldre tillbaka i början på 50-talet också. När man packade en tvätt la man ihop lakan 2 och 2, som över- och underlakan, och så band dom band om dom. Buntade näsdukar i buntar, band om allting, olika färger för olika årstider. Det var ju så förskräckligt mycket arbete, det var kvalité! Men det löna sig inte med kvalité!« framhåller Iris Pettersson som i många år arbetade på tvättinrättningens kontor. »Flera börja vid Vårby Tvätt och sedan gick den också omkull. Sedan börja dom på Tvättjänst. Att dom törs ta in er, sa vi, när vi träffa dom. Nu går väl den snart i stöpet också!«

»Att komma till OBS var rena himmelriket mot den där förbaskade gamla tvätten.« Det ansåg Elsa Larsson som från 1926, då hon var 14 år, till 1963 arbetade på Fittja Familjetvätt. Då började hon på den nyöppnade kemtvätten vid OBS-varuhuset i Vårby.

OLLE MAGNUSSON är etnolog, skribent och konstnär. I uppsatser och artiklar har han behandlat tvätt och tvättinrättningar i den speciella miljön på Södertörn. Sedan 1994 förestår han Hagalunds Tvätterimuseum i Vårby.

Axel Nilsson kör lastbilen med den färdiga tvätten.